

ÇEŞİTLİ OSMANLI KANUNNÂMELERİNİN MUKAYESESİ VE UYGULANMASI ÜZERİNE BAZI BİLGİLER

Dr. Rifat ÖZDEMİR*

I — Osmanlı Kanunnâmelerinin Özellikleri

1) Osmanlı Kanunnâmelerinin Vazedilmesinden Önceki Durum

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu Söğüt'te doğup, çeşitli kıtalarda gelişen siyasî, idarî ve askerî bir kudrettir.

Türkler Anadolu'ya sonradan gelmişlerdir. Bazı Batılı araştırmacıların belirttiği gibi, sadece at ve çadıra sahip değillerdi. Asırlardır sürüp gelen insan topluluklarını teşkilâtlayıp idare etme bilgi ve tecrübelerine sahiptiler. İşte bu bilgi ve tecrübe ile yola çıkan Osman Bey ve arkadaşları kısa sürede varlıklarını ortaya koyarak büyük devletin temelini attılar. Yeni kurulmaya başlayan devletin teşkilât prensipleri, çeşitli kurumlarının işleyiş ve fonksiyonları, vergi tarh ve tevzi usülleri gibi konuların Roma'dan, Bizans'tan etkilendiği konusunda bazı iddialar ortaya atılmış ve bu iddiaların isabetli olmadığı Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Mükrimin Halil Yinanç, W. Barthold, Paul Wittek, Zeki Velidi Toğan ve Ömer Lütfi Barkan gibi araştırmacılar tarafından açık bir şekilde ortaya konulmuştur⁽¹⁾.

1300 (700 h.) tarihlerinde yazılan «münşeat mecmuaları»nda, Anadolu'daki Türk-İslâm devletlerinin kullandığı çeşitli ünvan ve hitaplar yazılmakta ve bu mecmualar da Türk bürokrasisine yön veren idareci bürokratların elinde bulunmaktaydı.

(*) Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Fuat Köprülü; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1986, s. 1-19 vd.; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul, 1986; Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları (Kanunlar-I)*, c. I, İstanbul, 1943, s. I-LXXII.

Devletin biraz güçlenip Bursa'ya almasından sonra, İlhanlı vergi tarh ve tevzi usulü uygulamaya konuldu. Güçlendikçe yeni yerler fethedildi. Fethedilen yerlerdeki insan potansiyelini tesbit etmek, malî kaynakların kudretini belirlemek amacıyla başlattığı «Tahrîr» usulü ile de, aynı yazı, aynı rakam, aynı defter tanzim şekliyle Anadolu Selçukluları ile İlhanlılarda var olan geleneği işler hale getirdi⁽²⁾. Bu ve bunlara benzer usullerle Türk ve İslâm devletlerinde var olan gelenekleri hayat haline getirmeye başladı.

Osmanlılar, iki kaynaktan toprak fethediyorlardı. Bunlardan birincisi halkı ve yöneticileri hıristiyan olan Balkanlar, ikincisi ise halkı ve yöneticisi genellikle müslüman olan Doğu ve Orta-Doğu bölgeleri idi. Buralarda, yeni topraklar alındıkça eski idarecilerin koyduğu idarî sistemler ile vergi tarh ve tevzi usulleri inkılâpçı bir ruhla hemen değiştirilmiyordu. Önce bu bölgelerde halka ağır gelen vergi usul ve yöntemleri ya kaldırılıyor ya da hafifletiliyordu. Halkın alışık olduğu bazı kurallara uzun süre dokunulmadı. Bunlar zaman içinde ihtiyaç duyuldukça yavaş yavaş tağyir ve tebdil edilmeye başladı. Bunların en tipik örneği Kıbrıs'ın fethinden sonra uygulanmıştır. 1571 tarihinde Kıbrıs fethedildikten sonra, Osmanlı yönetimi burada bir anket yaptırır. Bu ankete göre, eski yönetimin koyduğu idarî kurallar, vergi çeşitleri ile toplama usülleri, bunlardan halkın hoşlanıp hoşlanmadığı gibi konular ayrı ayrı tesbit edilerek bir rapor halinde merkezî yönetime takdim edilir. Merkezî yönetim bu raporu inceler ve çok azını değiştirerek Kıbrıs Kanunnâmesini hazırlar. Yine Sofya'nın Osmanlı topraklarına katılmasıyla beraber, yapılan araştırma sonucunda eski yönetimler tarafından alınagelen «harman vergisi» nin Osmanlı yönetimi tarafından da kabul edildiği ve bu amaçla Sofya Kanunnâmesine madde konulduğu görülmektedir⁽³⁾.

Osmanlıların doğuya yönelmesiyle beraber, Akkoyunlu Devleti, Dulkadiroğulları ve Memlûklular gibi müslümn Türk Devletlerinden yeni topraklar alındı. Diyarbakir, Mardin, Urfa, Harput, Ergani, Erzincan ve Pasin gibi yerlerde «Hasan Padişah Knunu» adı altında Akkoyunlu Hükümdârı Uzun Hasan Bey'in Kanunu, Dulkadir vilâyetinde (Maraş, Elbistan ve Malatya dolayları) Alâ-üd-devle Bey Kanunu, Adana, Suriye, Filistin ve Mısır'da Sultan

(2) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LXXII.

(3) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LXIV, LXV, LXIX, LXX.

Kayıtbay kanunları yürürlükte idi⁽⁴⁾. Fatih'in 1473'deki doğu seferi ile Uzun Hasan'ın kuvvetleri Otlukbeli'nde mağlûp edildi. Bu mağlûbiyetle Doğu-Anadolu ve Doğu-Karadeniz'de birçok toprak Osmanlı egemenliğine geçti⁽⁵⁾. Bu fetihden sonra buralardaki idarî sistem ile vergi tarh ve tevzi usûl-leri hemen değiştirilmeyerek Hasan Padişah Kanunu adı altında uzun süre devam etti. 1519 (926 h.), 1569 (977 h.) ve 1591 (1000 h.) tarihlerinde yapılan tebdil ve tadilatlar ile Bayburt, Erzurum ve Pasin Sancaklarında aynen uygulanan Hasan Padişah Kanunu, Rum Kanunu (Osmanlı Kanunu) haline getirilmiştir. Bu şekilde meydana gelen Erzurum Kanunnâmesi ile bölge reayasının ihtiyaçları çözülmeye çalışılmıştır. Bu bölgeler dışında kalan Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde yer alan şehirlerde, hatta bazı köylerde «Hasan Padişah Kanunu» aynen uygulanmaya devam etti. Yavuz Selim'in 1514-1516 tarihlerindeki Doğu seferi ve arkasından Çaldıran ve Mercidabık zaferlerini kazanmasından sonra buralar Osmanlı yönetimine geçti. Osmanlı idaresi, buralarda uygulanan «Hasan Padişah Kanunu»nu hemen değiştirmede. Eski yönetimin tatbik ettiği idare usullerini, halkın ödemekte alıştığı vergi tarh ve tevzi yöntemlerini tesbit etti. Bu tesbitten sonra halkın da «Kanun-ı Rum»u (Osmanlı Kanunu) istemesiyle birçok hükmü aynen, bazı hükümleri ise tebdil edilerek «Hasan Padişah Kanunu» 1518'de ref edilerek «Rum Kanunu» (Osmanlı Kanunu) kabul edildi⁽⁶⁾. Daha sonra 1540 tarihlerine doğru bu bölgelerdeki dağınık kanunî uygulamalar Diyarbekir Kanunnâmesi adı altında toplanarak, klâsik Osmanlı Kanunları olgunluğuna ulaşmış olduğu görülmektedir⁽⁷⁾.

Yavuz Selim'in Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'yu almasından sonra harekâtına devam edip 1517 yılında Memlûkluları yıkıp Suriye, Filistin ve Mısır'ı almasından sonra aynı uygulamayı orada da görmekteyiz. Yavuz tarafından geniş yetkilerle donatılarak Mısır'a gelen İbrahim Paşa, durum tesbiti yapmış ve önceden var olan kanunlardan halkın hoşnut olduklarını tesbit ederek yeniden ibka edilmelerini, hoşnut olmadıklarının da ref edilmesini Sultandan istemiştir. Fetihden 40 yıl kadar önce Sultan Kayıtbay tarafından konulan idare usulleri ile vergi toplama şekillerinden büyük çoğunluğu kabul edilerek Osmanlı Kanunu haline getirilmiştir. Ancak zaman içinde «fena bitat» lar tabir edilen bazı hükümler, yazılan emir ve fermanlarla yavaş yavaş değiştirilme yoluna gidilmiştir⁽⁸⁾.

(4) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LXIII-LXV, LXVII, 62-63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı; **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri**, Ankara, 1969, s. 169-175, 188-198.

(5) İ. H. Uzunçarşılı; **Osmanlı Tarihi**, c. II, Ankara, 1975, s. 94-110.

(6) **Başbakanlık Arşivi; Tapu Tahrir Defteri No. 998, Sayfa No. 114, 283, 362.** Burada Çermik Livası ile Ebu Tahir Nahiyesi (Harput) Kanunnâmeleri verilmektedir; Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LXIV, LXV.

(7) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LXIV.

(8) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. LX, LXI, LXV.

Aynı uygulamaları Dulkadir memleketinde, Adana, Dekuk ve Arapkir' de tatbik eden Osmanlı yönetimi, imparatorluk yöneticiliğinin bilinci içinde, her uygulamayı âni olarak değiştirme yerine, yavaş yavaş ihtiyaç duyuldukça, gerek görüldükçe değiştirme yoluna giderek yerli halkı yeni yönetime ısındırmaya çalışırken, Osmanlı Amme Hukukunun daha mükemmel olarak gelişmesini de temin etmiş oluyordu.

2) Osmanlı Kanunnâmelerinin Hazırlanışı

Osmanlı İmparatorluğu Türk-İslâm karakterini yansıtan bir yapıya sahiptir. Başından beri bu iki kaynağın tesiri altında kalmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşu ve hukuk yapısı üzerinde duran Gibbons, «Osmanlı İmparatorluğunda şer'î kanundan ayrı nizâmî bir kanunun» olmadığını belirtirken⁽⁹⁾, 1815'de araştırmalar yapan Hammer ise «Şer'î hukuk»un yanında bir de «örfî hukuk»un olduğunu ortaya koymuştur⁽¹⁰⁾.

Şer'î hukukun kaynağı bellidir. Kur'an, Hadis, İcma ve Kıyas hükümleri bu hukuku beslemektedir. Ama, Türk ve İslâm memleketlerinde örfî hukuk nereden çıkmıştır, kaynağı nelerdir, nelerden etkilenmiştir? gibi soruların bugün tam olarak açıklanması lâzım gelmektedir.

İslâm hukukunda, itikat ve ibadet'e tealluk eden konularda hükümler açık ve vazih bir şekilde ortaya konulmuştur. Fakat, siyasî, idarî, askerî ve malî konularda herşey tam ve itilafsız olarak ortaya konulmamıştır. İşte bu gibi konularda «Ülüm»in (Hükümdâr, Sultan, Halife veya Halife Sultan) rey hakkı vardır. İslâm şeriatinde «caiz'de ülümün hakk-ı tasarrufu vardır. Şeriatın menetmediği şeyleri menedebilir veya emredebilir. Toplum menfaatlerine uygun düşen konularda, devletçe tebaa üzerinde vaki olan tasarruflar, toplumun menfaatine uygun düşüyorsa, şer'an sahîh ve muteberdir»⁽¹¹⁾. Bu ve bunlara benzer hükümler gereğince, Türk ve İslâm memleketlerinde Sultan ve ehl-i örf mensuplarının uygulamaları varlığını ortaya koymaya başlamıştır. İşte bu uygulamaların bir uzantısı olarak, kesin olan şer'î hükümler yanında örfî uygulamalar da varlığını devam ettirip gitmiştir.

Osmanlı Beyliği kurulduğu zaman itikat, ibadet ve çeşitli hususî konularla aile hukukunda İslâm hukukunun prensiplerini aynen devam ettirmiş ve bu konulara müdahale etme lüzumunu da hissetmemiştir. Fakat si-

(9) Fuat Köprülü; *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İst., 1986, s. 35-50 vd.

(10) Ö.L. Barkan; *a.g.e.*, s. XVII.

(11) Ö.L. Barkan; *a.g.e.*, s. XIII.

yasî, idarî, askerî ve malî konularda ihtiyaç duyuldukça yeni yeni uygulamalar ortaya koymuş ve bu uygulamalar zaman içinde klâsik Osmanlı Kanunlarını meydana getirmiştir.

Kanunnâmeleri hazırlayan kişilerin, dinî bir sıfat taşıyıp taşımadıkları hâlâ tartışma konusudur. Fakat yaygın olan kanaat dinî sıfatı olmayan, bilgili, tecrübeli devlet memurları tarafından hazırlandığı şeklindedir. Barkan, Balkanlardaki Osmanlı mirî toprak sistemine şekil veren Şeyhülislâm Ebusud Efendi'nin dahi Şeyhülislâmlık sıfatıyla değil, «İl Yazıcısı» veya «Tahrir Emîni» sıfatıyla bu işi yaptığı görüşündedir⁽¹²⁾.

Osmanlı Kanunları ya Sultanın emriyle hazırlanmakta veya fethedilen yerlerde ihtiyaç hasıl olduğ yeni hükümler koyan emir ve fermanların yayımlanmasıyla hazırlanmaktaydı. Sultan emriyle hazırlanan kanunnâmelerin kapsıyacağı muhteva, önce kişi veya heyetler tarafından mahallinde araştırılır, daha sonra kanun tasarıları hazırlanarak Sultan'a takdim edilirdi. Sultan'ın onaylayıp ilân ettiği tasarılar kanun haline gelerek ilgili bölgenin «Tahrir Defteri» başlarına veya «Şer'iyye Sicillerine» yazıldıktan sonra yürürlüğe girerdi. Bu tür kanunların en iyi örnekleri «Fatih Kanunnâmeleri» ile «Sultan Süleyman Kanunnâmeleri»dir⁽¹³⁾.

Sultan emriyle hazırlanmayan bazı kanunnâmeler ise, hemen bir anda meydana getirilemez veya istenilen olgunluğa eriştirilemezdi. Yeni fethedilen yerlere giden görevliler, eski yönetimler tarafından uygulanan idarî kâideleri, vergi tarh ve tevzi usûllerini tek tek tesbit ederler, halkın hoşnut olup da kalmasını istediklerini, ref edilmesini arzuladıklarını ayrı ayrı yazarak Sultan'a bildirirlerdi. Daha sonra, gerek görüldükçe, ihtiyaç hasıl olduğ kalması gerekenlerin Osmanlı Kanunu olduğu, kalkması gerekenlerin ise «bitat» sayılıp ref edildiği çeşitli emir ve fermanlarla o bölgenin ehli örf mensupları ve kadılarına bildirilerek bölge kanunlarının hükümleri vazedilmeye çalışılırdı. Zaman içinde olgunluğa erişen bu emir ve fermanlar toplanarak o bölgenin kanunnâmesi meydana getirilir ve yine o bölgenin «Tahrir Defteri» başına veya «Kadı Siciline» yazılarak durum kesinleşirdi. Mısır ve Kıbrıs'ın Osmanlı yönetimine geçmesinden sonra hazırlanan «Mısır ve Kıbrıs Kanunnâmeleri» ile «Diyarbakir Kanunnâmeleri»nin bu şekilde tanzim edildiği bilinmektedir⁽¹⁴⁾.

(12) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XXXVIII, LI, LII.

(13) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XXVII-XXX, XLIII-XLV.

(14) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XVI, XX, XXXVI, XLIV, LVII, LVIII, LXIV, LXV, LXX.

Belirttiğimiz disiplin içinde hazırlanan Osmanlı Kanunnâmelerinin ilki, Sultan Murat Hüdavendigâr'ın emriyle Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından tedvin edilen kanunnâmedir.

Zikrettiğimiz şekilde tanzim edilen Osmanlı Kanunnâmelerine «Padişah Kanunu», «Kanun-ı Hümayûn», «Kavânîn-i Örfiyye», «Kavânîn-i Örfiyye-i Osmaniye», «Kazayâ-yı Örfiyye», «Kavânîn-i Divân-ı Osmanî», «Fermân-ı Âlişân-ı Zıll-ı Rabbânî» adlarının verildiği görülmektedir⁽¹⁵⁾.

Kanunnâmelerin hazırlanmasından sonra günlük ihtiyaçları karşılamak, mahkemelerde kadılara yardımcı olmak, medreselerde eğitim yaptırmak, özel amaçlarla kullanmak vb. gibi nedenlerle kanunnâmelerden bazı hükümler seçilerek, hiçbir resmî sıfatı olmayan «Kanun Mecmuaları» meydana getirilmiştir. Bunlardan en çok bilinenleri 1674 yılında Hezâr Fen Hüseyin Efendi'nin hazırladığı mecmua, 1609 yılında Ayni Ali Efendi'nin hazırladığı risale, 1817 yılında Ankara Mahkemesi Mukayyidi Mehmet Emin Efendi'nin hazırladığı kanun mecmualarıdır⁽¹⁶⁾.

3) Osmanlı Kanunnâmelerine Tesir Eden Unsurlar

Şer'î hukukun yanında doğup gelişen, örfî hukukun tam olarak hangi kaynaklardan etkilendiği hâlâ tartışma konusudur. Hammer, örfî hukukun geniş ölçüde şer'î hukuktan etkilendiğini belirtirken, Ömer Lütfi Barkan ise hiç etkilenmediğini belirtmektedir⁽¹⁷⁾. Barkan, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Balkanlardaki mirî toprak sistemini, «İlyazıcısı veya Tahrir Emîni» sıfatıyla hazırlamış olabileceğini belirtirken, Üsküp Kanunnâmesini kesin olarak «İlyazıcısı» sıfatıyla hazırladığını, İslâmî hükümleri kanunnâmelere uydurmak yerine, kanunnâmeleri İslâmî hükümlerle izah etmeye çalıştığını, bu tür uygulama ile birçok Şeyhülislâmın Padişah Kanunlarını İslâmî hükümlerle açıkladıklarını, kanunnâmelerin içindeki İslâmî hükümlerin ise sadece örfî hukuku açıklamak amacıyla yazıldığını beyan etmektedir⁽¹⁸⁾. Yine, örfî hukukun şeriatlik konularla uğraşmayıp, amme hukukunu ilgilendiren konularla uğraştığını, kızların, velilerin izni olmadan nikâhlanamayacağı, mehirin alınması ve miktarı gibi bazı şeriatlik konulara az da olsa müdahalelerde bulunduğunu da belirtmektedir⁽¹⁹⁾.

(15) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XX, LIX.

(16) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XXII-XXVII.

(17) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XXXV.

(18) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XXXVIII-XLVIII, LI, LII.

(19) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XLIX-LIII, XLVI; Ahmet Akgündüz; **Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı**, Diyarbakır, 1986, s. 150-152.

Örfî hukukun hazırlanmasında temel iki unsur çok etkili olmuştur. Bunlardan birincisi Türk Devletlerinde var olan idarecilik geleneği, ikincisi ise fethedilen yerlerde karşılaşılan vergi tarh ve tevzi usulleridir⁽²⁰⁾.

İmparatorluğun Balkanlardaki bölgelerini tanzim eden kanunlar ile Doğu ve Orta Doğu bölgelerini idare eden kanunlar tahlil edildiği zaman çok çeşitli idare gelenekleri ile vergi toplama usüllerine rastlanılmaktadır. Buralardaki kanunlar az veya çok önceki yönetimlerin geleneklerini yaşatmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı Kanunlarının üzerlerindeki tarihler ne olursa olsun muhtevalarındaki bazı usül ve geleneklerin kesin yaşını tesbit etmek hemen hemen imkânsız gibidir⁽²¹⁾.

II — Erzurum Kanunnâmesinin Özellikleri

Erzurum ve Pasin çevresinde Rum Kanunu (Osmanlı Kanunu) uygulanmazdan önce Hasan Padişah Kanunu hükümleri yürürlükte idi. Fatih'in 1473'deki Doğu Seferinden sonra buralar Osmanlı egemenliğine geçti. Osmanlı yönetimi buralardaki eski uygulamayı bir anda değiştirme yoluna gitmeyerek, uzun süre eski kanunlara bağlı kaldı. Daha sonra ihtiyaç duyuldukça gönderilen emir ve fermanlarla yavaş yavaş değiştirilmeye çalışıldı. Bu şekilde meydana gelen Erzurum Kanunnâmesinin 1519, 1569 ve 1591 tarihlerine ait çeşitli suretleri mevcuttur⁽²²⁾. Kanunnâmenin müslim ve zimmî, Türk ve Türk olmayan, zengin ve fakir ayırımı yapmadan bütün tebaanın amme haklarını savunan 57 maddesi mevcuttur. Meselâ, Kanunun 4, 5 ve 6. maddelerinde reâyadan bazıları ölür, çiftliği küçük çocuklarına kalırsa, sipahinin «resm-i çift» talep edemeyeceği, bu toprağı başkasına veremeyeceği hükme bağlanırken, 7. maddede aynı şekilde zimmîlerden birinin ölümü halinde çiftliği küçük çocuğuna kalırsa, resim alınması, fakat çiftliğin bir başkasına devredilmemesi hususu da hükme bağlanmaktadır. Bu iki madde hükmü, yönetimin müslim ve zimmîler arasında tarafsız olduğunu açıkça göstermektedir.

Erzurum kanunnâmesinden seçtiğimiz şu hükümler ise, amme hukuğu yönünden toplumu nasıl tanzim ettiğini ortaya koymaktadır.

Arazî tasarrufu ile buna bağlı olarak zirâî kaynaklardan alınan vergiler; «Tam çiftlik kayıt olan reâyadan 50 akçe, yarım çiftlik kayıt olandan 25 akçe «resim-i çift» alınması (m. 2), bir kadın, bir toprak tasarruf eder, onu hiç

(20) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XVI.

(21) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. XVIII, LXII, LXIV-LXXII.

(22) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. E2-72.

«boz» bırakmazsa, vergisini de verirse elinden alınamayacağı (m.11), özürsüz olarak üç yıl verimli araziye «boz» bırakanların haklarının ref edilip, toprağın başkasına verilmesi (m.19) gibi hükümlerle tanzim edilirken, bu konularda reâyayı rahatsız eden ve önceki yönetimler tarafından alınan; «Reâyanın başka köyde ektiği mahsûlden sipahi harman resmî» istemiş ref olundu (m.18), eski yönetim tarafından yılda bir gün «ırgadiye» adıyla alınan «kulluk» resmî ile, «harman resmî» adı altında alınan bir kile arpa ve bir tavuk şeklindeki resimler «bitat» kabul edilerek «Adâlet-i Pâdishâhî» üzere ref edildi (m.25) gibi bazı vergilerin de kaldırıldığını görmekteyiz.

Bölge hayvancılığının korunması için, «köylünün ve şehirlinin 'örü' sü belli mer'aların ekilmesinin ve korunmasının yasak olduğu (m.20)» hükmünü getirirken, yetiştirilen koyunlardan alınması gereken resimler hakkında, «resm-i ağnamın iki koyuna birkaç akçe alınması, koyun ile kuzunun bir sayılması (m.30)» hükmünü getirmektedir.

Bölgede yapılan iç göçlerin önlenmesi, göçlere bağlı olarak ziraat ve hayvancılığın düşmesinden dolayı vergi gelirlerinin azalmasını önlemek için, «Bir reâya, bir yerde 10 yıldan fazla oturursa, sipahinin onu eski yerine götüremeyeceği ve «raiyyet resmî» talep edemeyeceği (m.13)» hükmünün konulduğunu görmekteyiz.

Arazi tasarrufu, zirâî üretim ve hayvancılık hakkında belirtilen hükümleri getiren kanunnâme, aile hakkında da şu hükümleri getirmektedir. «Rüsûm-ı arûsâne (düğün vergisi) adı altında bâkirelerden 60 akçe, seyyibelerden (dul) 30 akçe alınması (m.35)» hükme bağlanırken, zimmiler için, «Erzurum Livâsında kadı olanlar, zimmîlerin ayinleri üzere yaptıkları bâkire ve seyyibe düğünlerinde alınan «arûsiye resimleri» ile ölümleri halinde alınan «resm-i kısmet» ler dışında hiçbir resim alınmaması (m.38) istenmektedir. Evlilik konusunda bu tür hükümler getiren kanun, aile yuvasını yıkan, reâyanın temel ahlâk ve kurallarını çiğneyen, nesebin bozulmasına neden olan zina olayları hakkında ise, «Zina eden evli olsa âlâ hallinden 300, evsat hallinden 200, edna hallinden 100 akçe alınması, bekâr olursa 200, 150 ve 100 (âlâ, evsat, edna olandan) akçe alınması (m.46)» hükme bağlanmıştır.

Toplumun huzurunu kaçıran, can güvenliğini tehdit eden konularda ise, «Baş yarandan, diş çıkarandan, kılıç ile yaralayandan ta'zir gerekenden 30 akçe, diğerinden 10 akçe alınması (m.48) emredilirken, haksız yere adam öldüren kimseler için, «Haksız yere insan öldüren kimsenin âlâ hallisinden 100 akçe alınması (m.45) hükme bağlanmaktadır⁽²³⁾.

(23) Ö.L. Barkan, a.g.e., s. 62-72.

Verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, amme hukuku açısından toplumun her kesimine adalet götürülmeğe çalışılmaktadır. Kanunnâmelerin böyle tahlil edilmesiyle, Osmanlı Devletinin çağına göre modern bir hukuk devleti anlayışı geliştirdiğini, geliştirilen bu hukuktan, bütün İmparatorluk topraklarının istifade etmesi yanında, Erzurum Livâsının da istifade ettiğini söylememiz mümkündür.

III — Erzurum Kanunnâmesinin Bazı Osmanlı Kanunnâmeleri ile Benzerlikleri

Biraz önce Erzurum Kanunnâmesinin özellikleri, toplum hayatını düzenleyen bazı hükümleri üzerinde durduk. Bu ve bunlara benzer hükümler sadece Erzurum Kanunnâmesine münhasır olmayıp, Türk Devlet anlayışının bir gereği olarak birçok Osmanlı Kanunnâmelerinde de yer almaktadır. Biz bu konuyu müşahhas olarak vurgulayabilmek amacıyla, Erzurum, Malatya, Diyarbekir, Alâ-üd-Devle Bey, Bozok ve Sofya Kanunnâmeleri arasında bazı mukayeseler yapmaya çalışacağız.

Malatya Livâsı Kanunu, Malatya ve çevresinde uygulanmakta olup, 1528 (935h.), 1559 (967h.) tarihlidir⁽²⁴⁾.

Diyarbekir Kanunu, Âmid (Diyarbekir), Mardin, Sincar, Musul, Arabkir, Çermük, Siverek, Kiğı, Çemizgezek, Harput, Ruha (Urfa), Ane ve Hit, Deyir ve Rahbe Vilâyetleriyle Hısn-ı Keyfa ve Siirt kazalarında uygulanmakta olup, 1540 (947h.) tarihlidir. Kanunnâmedeki maddelerin büyük çoğunluğu «Hasan Padişah Kanunnâmesinden» tağyir ve tebdil edilerek Osmanlı Kanunnâmesi haline getirilmiştir⁽²⁵⁾.

Alâ-üd-Devle Bey Kanunu, Dulkadir Vilâyetinde (Maraş ve dolayları) uygulanmakta olup, tarihsizdir. Kanunnâmenin bütün maddeleri hemen hemen hiç değiştirilmeden Osmanlı Kanunnâmesi haline getirilmiştir⁽²⁶⁾.

Bozok Kanunnâmesi, Bozok Türkmen bölgesinde (Yozgat) uygulanmakta olup, tarihsizdir⁽²⁷⁾.

Sofya Kanunu, Sofya Livâsında uygulanmakta olup, 1525 (932h.) tarihlidir⁽²⁸⁾.

(24) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 111-117.

(25) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 130-139.

(26) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 119-124.

(27) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 124-129.

(27) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 124-129.

(28) Ö.L. Barkan; a.g.e., s. 124-129.

Erzurum Kanunnâmesinde arazi tasarruf edip zirâi kaynakları kullanan reâyadan «tam çiftlik kayıt reâyadan 50 akçe, yarım çiftlik olan dan 25 akçe, resm-i çift alınması, özürsüz olarak 3 yıl verimli araziyi »boz« bırakanların haklarının ref edilip, toprağın başkasına verilmesi» hükümlerine karşılık, Diyarbekir Kanunnâmesinde «Eğer ben nak ve mücerret olanlardan çift sürmeğe kadir olanlar ağasından tam veya nîm (yarım) çiftlik tapuya alıp ziraat ederse «resm-i çift» vereceği, yine bir kimse zemini ziraata kaadir iken, bozup yerini «boz» bırakırsa «resm-i çift ve boz behre» vereceği (M. 7,10), Sofya Kanunnâmesinde ise, «Müslümanlardan tam çift tutanlardan tam resm-i çift, yarım çift tutanlardan yarım resm-i çift alınması» yine «Bir reâya kendi çiftini koyup, başka bir yerde ziraat etse, sipahi olan onların elinden toprağını alıp başka birine vererek ziraat ettirip öşür ve rüsûmunu alması (M. 9, 11)» hükümleri yer almaktadır.

Bu gibi konularda reâyayı rahatsız eden ve eski yönetimler tarafından alınan bazı vergi ve usullerin bitat sayılarak bu kanunlardan ref edildiği görülmektedir. Erzurum Kanununda eski yönetimlerin aldığı «harman resmi, 'ırgadiye' adıyla alınan kulluk resmi, arpa ve tavuk resmi» gibi resimerin Adâlet-i Padişahî üzere kaldırılmasına karşılık, Diyarbekir Kanununda «Şireden, 'kara sığır salgını' adıyla alınan resim ile zimmîlerin başka köylerden getirip içtikleri şıradan alınan akçenin ref edildiğini (M.33)», Malatya Kanununda, «Sancak Beyleri ile Subaşılarının her yıl ot ve çeltük biçip ayıklamak amacıyla reâya evlerinden bir kişi çalıştırmaları âdetinin ref edilip, bu işi kendi paraları ile yaptırmaları», yine «reâyanın 'resm-i çift'ini ödedikten sonra sipahilerin aldığı 'yol akçesi'nin ref edildiği (M.9,12)», Alâ-üd-Devle Bey Kanununda, «sürülerden 'kaşık kuzusu' diye alınan kuzu ile, bayramlarda 'bayramlık koyunu' diye alınan koyun âdetinin ref edildiği (M. 43, 44)», Sofya Kanununda «Sipahilerin aldığı 'harman resmi'nin önce kaldırıldığını, fakat bu âdetin çok eskiden beri olduğu, yine konulmasının istenmesi üzerine ibka edildiğini» görmekteyiz.

Osmanlı Kanunnâmeleri bölge ziraatini koruyup düzenlerken hayvancılığını da koruyup düzenlemektedir. Bu konuda Erzurum Kanununda, «Köylü ve şehirlinin 'örü'sü (sınırları) belli meraları ekip koruyamayacağı, herkesin buralardan istifade edebileceği, koyun ile kuzunun bir sayılıp, iki koyuna bir akçe resm-i ağnam alınması (M. 20, 30)» hükmüne karşılık, Diyarbekir Kanununda «Reâyadan iki koyuna bir akçe alınması (M. 16), kabul edilip, iki koyuna bir akçe alınması, 'çubuk akçesi' adıyla başka akçe alınmaması (M. 9)», Bozok Kanununda «Mayıs ayında koyun kuzusu ile bir kabul edilip, Kanun-ı Osmanî üzere ikisine bir akçe alınması, 'çubuk akçesi' adıyla başka akçe alınmaması (M. 54)» hükümleri yer almaktadır.

Osmanlı yönetimi, ziraat ve hayvancılığı belirli nizamlara bağlarken, bu konuları olumlu veya olumsuz olarak etkileyen nüfus hareketlerini de belirli kurallara bağlamıştır. Bu amaçla Erzurum Kanunnâmesinde, «Bir reâya bir yerde 10 yıldan fazla oturursa, sipahinin onu eski yerine götüremeyeceği ve ondan 'raiyyet resmi' talep edemeyeceği (M. 1)» hükmüne karşılık, Sofya Kanununda «Bir reâya karyeden gelip şehire yerleşir ve üzerinden 10 yıl geçerse kaldırılamaz, ispençe alınır. 10 yılı doldurmamışsa eski yerine kayıt olunur (M. 10)» hükmü görülmektedir.

Osmanlı Kanunnâmelerinde toplumun temelini teşkil eden aile kurumu hakkında da çeşitli hükümler yer almaktadır. Erzurum Kanununda «dügün edenlerden 'resm-i arûsane' adı altında bâkirelerden 60 akçe, seyyibelerden (dul) 30 akçe alınması (M. 35)», yine «zimmîlerin ayinleri üzere bâkire ve seyyibe düğünü yaptıklarında 'arûsiye resmi' dışında hiçbir ücret alınmaması (M. 38)» hükümleri getirilirken, Diyarbekir Kanununda, «bâkire kız er'e varsa 60 akçe, dul avretten 30 akçe 'arûsiye' resmi alınması (M. 15)», Bozok Kanununda «Bâkire kız nikâhlanırken sipahinin 100 akçe 'arûsiye' resmi alması, seyyibe avret nikâhlanırken ise nısfını (50 akçe) alması (M. 49-51)» hükümleri getirilmektedir.

Kanunnâmeler aile ve evlilik konusunda böyle hükümler getirirken, bu kurumu tehdit ederek toplumu rahatsız eden zina olayları hakkında da bazı hükümler getirmektedir.

Erzurum Kanununda «zina eden evli olsa âlâ halli olandan 300, evsat halli olandan 200, edna halliden 100 akçe alınması, zina eden bekâr olursa 200, 150 ve 100 akçe alınması (M. 46)» hükmüne karşılık Alâ-üd-devle Bey Kanununda «Bir kimse zina eylese o da sübût bulsa, ergen olup 'hat' vurulmazsa 13 altun, evli olup, 'recm' edilmezse 15 altun alınması (M. 10), eğer nişanlusuna duhul ederse zina gibidir, etmezse 5 altun alına (M. 11), bir kimse eve girse yapışsa öpse, öpülenin rızası varsa zina gibidir, yoksa 5 altun alına ... (M. 12), ... kız ve avret çeken evli olsa 300 para, azab kimse çekse hamile etse 300 pare... (M. 47, 48), bir kimse ev basub kız kapsa varanın her birinden 15 altun alına ve eğer oğlan çekseler 24 altun alına (M. 15), bir kimse dâim pezevenklik etse, bu da adeti olsa, rüsvâ-yı âlem için yüzüne kara sürüle, burnu ve kulağı kesile, eğer değilse 5 altun alına (M. 14)», Bozok Kanununda, «bir kimse zina etse şer'an sübût bulsa, ergense 12 altun, evli olup 'recm' edilmezse 15 altun alınması (M. 10), her kim nişanlısına varsa buluşsa zina gibidir, eğer buluşmazsa 5 altun alına (M. 11), bir kimse eve girse yapışsa öpse, öpülenin rızası olsa zina cürmü alına, rızası olmasa 5 altun alına, birkaç kişi kız kapsalar, varanın her birinden 8'er altun alınması (M. 12), eğer bir kimse mahremine nâ-mahrem

ile mülâ'abe (oynaşma, sevişme) ve mübaşere (gezip-dolaşma) iderken görse ve onları öldürse şeran katl olur, örfen suçlu olmaya (M. 13), bir kimse bir avreti vurup veya korkutup hamile etse 8 altun alına (M. 18), oğlan çekseler 24 altun alına (M. 15), eğer bir kişinin pezenklik daima sanatı ise, rüsva-yı âlem için yüzüne kara sürteler, eğer değilse 5 altun alalar (M. 14)» hükümlerinin yer aldığını görmekteyiz.

Devletin bekasında, toplum huzurunun korunması, kişi can güvenliğinin sağlanması da çok önemlidir. İşte bu konularda da kanunnâmelerde amme haklarını ilgilendiren hükümler yer almaktadır.

Erzurum Kanununda «Baş yarandan, diş çıkarandan, kılıç ile yaralamada bulunandan ta'zir gerekenler için 30 akçe, diğerlerinden 10 akçe (M. 48) alınması», haksız yere adam öldürenler için, haksız yere insan öldürenin âlâ hallisinden 400, evsat hallisinden 200, edna hallisinden 100 akçe alınması (M. 45) hükümleri getirilirken, Alâ-üd-Devle Bey Kanunu'nda, «kim kan dökerse, katle müstehak ise 'kisas' oluna, ya sulh ya 'diyet'e müstehak ise, diyetten başka 30 altun cürüm alına (M. 18), diş çıkarandan 8 altun alına (M. 19, 48), parmak kırandan, baş yarandan 5 altun alına (M. 20, 48), kulak sağır edenden, burun kesenden 14'er altun alına (M. 25, 48), göz çıkarandan 14 altun alına (M. 24, 48)». Bozok Kanununda, «diş çıkarandan 8 altun alına (M. 19), parmak kırandan, baş yarandan 4 altun alına (M. 20), göz çıkarandan kasıt varsa 14 altun, kasıt yoksa 5 altun alına (M. 24), kulağı sağır etmek göz gibidir. (M. 25)» hükümleri getirilmektedir.

Toplum hayatında, bütün bu hakların tecellisine şahitlik kurumunun önemi büyüktür. Hakkın iadesine bu kurumun titizlikle korunması zarurettir. Bu konuda da Osmanlı kanunnâmelerinde bazı hükümler yer almaktadır. Alâ-üd-Devle Bey Kanununda, «eğer yalan yere, kasıtle, tanıklığı zahir olsa veya and içse yüzüne kara sürtüp, 5 altun cürüm alına (M. 38)»; Bozok Kanununda ise «eğer yalan yere kasd ile tanıklığı zahir olsa veya kasd ile yalan yere and içtiği zahir olsa yüzüne kara sürtüp teşhir ideler, yahut 5 altun alına ve eğer tanıklığından 'rücu' idüb yalan idüğün ikrar etse, ne ki şahadetten ziyan ide, ödedeler (M. 38)» hükümleri yer almaktadır.

Görüldüğü gibi, çeşitli konularda Erzurum Kanunnâmesinde olan bazı hükümlerin, Malatya, Diyarbakir, Alâ-üd-devle Bey, Bozok ve Sofya Kanunnâmelerinde de bulunmaktadır. Yine aynı şekilde, Kafkasya, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da kurulan Türk Devletlerinin Kanunnâmelerinde bulunan birçok maddenin Anadolu ve Rumeli'de kurulup gelişen Osmanlı Kanunnâmelerinde de görmek mümkün olmaktadır. Bu durum, Türk devletlerinin tatbik ettiği idarecilik gelenekleri yanında, çağına göre modern bir amme hukuku geleneği devam ettirdiklerini de göstermektedir.

IV — Osmanlı Kanunnâmelerinin Uygulanması

Yukarıda Osmanlı Kanunnâmelerinin çeşitli muhtevaları üzerinde durduk. Kanunun en iyisi, dosdoğru, çarpılmadan, eşitce uygulananıdır. Doğru ve tarafsızca uygulanmayan kanunun mükemmel olduğunu söylemek mümkün değildir.

Osmanlı Kanunnâmelerinin nasıl uygulandığını gösteren en iyi kaynak, kadıların tuttuğu Şer'iyye Sicilleridir. Biz, yukarıdan beri çeşitli yönleriyle anlatmaya çalıştığımız Erzurum Kanunnâmesinin nasıl uygulandığını Erzurum Şer'iyye Sicillerinden takip etmek istedik. Fakat, bilindiği gibi, Erzurum ve Kars Şer'iyye Sicilleri Rus işgâli döneminde yakılmış veya götürülmüş olduğu için elimizde yoktur. O nedenle Erzurum Kanunnâmesi gibi, Hasan Padişah Kanunnâmesinden etkilenen Diyarbekir ve Harput Kanunnâmelerinin uygulandığı Harput Şer'iyye Sicillerinden tesbit ettiğimiz bazı belgelerle durumu aydınlatmaya çalışacağız.

Yukarıda üzerinde durduğumuz Erzurum, Diyarbekir ve Sofya Kanunnâmelerinde, toprağın, ihtiyacı olan reâyaya «tapu resmi» ile verileceği, tapu resmi karşılığı belirli bir resim alınacağı, özürsüz olarak 3 yıl üst üste toprağı «boz» bırakanların elinden mirî arazinin alınacağı hükümleri yer almaktadır. Aynı uygulamayı Harput Sancağında görmekteyiz. Meselâ : Nisan Sonları (Evâil-i Şevval 1041) tarihinde Harput Kal'ası çevresinde bulunan bazı evler Celâlî Tavi Mehmed Paşa kuvvetleri tarafından tahrip edilir. Daha sonra bu tahrip edilen yerlere karşılık bazı topraklar «sahib-i arz» tarafından «tapu resmi» karşılığı tevcih edilir. Fakat, yapılan tahribata karşılık da «tapu resmi» nin alınmadığını görmekteyiz⁽²⁹⁾. Yine Mayıs Başları 1632 (Evâhir-i Şevval 1041) tarihli sicil kaydında Harput'a bağlı Pağnikler köyünde oturan Kuloğlu Cafer Ağa mahkemede, «... Karye-i Göl sakinlerinden Gülâbî muvacehesinde takrîr-i davâ idüb didi ki; Karye-i Göl sakinlerinden (olub) bundan akdem fevt olan Ağa(nın) ...evlâd-ı zükûru kalmayûb tapuya müstehak olmağla bundan akdem Havass-ı Hümayûn Emîni olan müteveffa Yano Hasan bana tapuya virüb ve resm-i tapusu kanun üzre virüb yedimde memhur tapu temessükü iken işbu mezbur Gülâbî tasarrufuma mani olur sual olunub men olunması matlubumdur...» diyerek evlâdı olmayan kişiye ait toprakların tapu resmi karşılığında kendine verilmesini istemektedir⁽³⁰⁾. Yine Eylül Sonları 1666 (Evâhir-i Rebiü'l-Evvel 1077) tarihli başka bir sicil kaydında, Harput'a bağlı İğiki adlı köyde oturan Bedik ve

(29) Diyarbekir Müzesi; Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 181, Sayfa No: 22, Belge No: 2.

(30) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 181, Sayfa No: 22, Belge No: 2.

Sami veled-i Evik adlı zimmîler mahkemeye gelerek, «aynı köyde hududları belli, tasarrufumuzda olan bir kıta sulu tarlamızın hakk-ı tasarrufunu 'sahib-i arz' marifetiyle burada bulunan Evliya Çelebi bin İvaz'a 20 esedi guruşa tefviz ve mukabele-i tefvizde olan meblağ-ı mezkûru bi't-temam mezbûr yedinden alub, kabul ve kabz eyledik...» diyerek, kullanım hakkına tapu kaydı ile sahip oldukları bir kıta sulu tarlayı Evliya Çelebi'ye sattıklarını ifade etmektedirler⁽³¹⁾.

Aynı uygulamayı yukarıda verdiğimiz tarihlerden 159 ve 193 yıl (1632-1666'ya göre) sonra yani 29 Haziran 1825 (13 Zilkâde 1240) tarihlerinde yine görmektediriz. Harput'ta oturan Ekmekçi İbrahim'in Oğlu Ali adlı kişi, yine aynı yerde oturan Hamal Osman Oğlu Monla Mustafa üzerine dava açar ve derki; «Kör Bekir Oğlu Ahmed'in Oğlu Muhammed âhar diyara gidip kayıp oldu. Aradan beş sene geçti. Beş sene sonra pederim İbrahim, Van Beyi Halid Bey'den, Oğlunun mezraasında bulunan ve hududları belli «arazi-yi emiriyesini» aldı. Şimdi bu Monla Mustafa manî oluyor, sual olunub engel olunmasını ister. Durum Monla Mustafa'ya sorulur ve cevabında; «Belirtilen tarlaların çoğunluğunu ben aldım. Davacı Ali'nin pederi İbrahim 'arazi-yi miri tezkeresi' almamış» diyerek davayı red eder. Bunun üzerine davacı Ali, Mustafa bin Abdülkâdir ile Abdullah bin Abdullah adlı ikimseleri şahit getirir. Şahitler; «adı geçen Muhammed kayıp olduktan beş sene sonra, Yenal Oğlu Mezrasındaki hududları belli tarlayı 'arazi-yi mîriyesi'ni Van Beyi Halid Bey'den davacı Ali'nin babası İbrahim aldı» derler. Mahkeme, şahitlerin şahadetini kabul ederek, belirtilen tarlayı davacı Ali'nin babası İbrahim'in «sahib-i arz»dan «arazi-yi mîriye»yi aldığına hükmeder⁽³²⁾. Burada dikkat edilecek olursa, mîri araziye özürsüz ve sebepsiz olarak 3 seneden fazla «boz» bırakan kişinin tasarruf hakkı «sahib-i arz» (devlet adına toprağı idare eden kişi) tarafından ref edilerek, aynı toprakların tasarruf hakkı istekli olan kişiye «tapu-yu zemin resmi» ödenmek kaydıyla satılmıştır. Harput Mahkemesinin verdiği bu karar Erzurum, Diyarbekir ve Sofya Kanunnâmelerine aynen uymaktadır.

Devlet, zirâi faaliyetlerde toprağın tasarruf hakkını böyle düzenlerken, reâya'yı rahatsız eden bazı usûl ve «bitat»ları da kaldırmaktaydı. Erzurum'da eski yönetimler tarafından alınan «harman resmi, ırgadiye, kulluk resmi, arpa ve tavuk resimleri»nin, Diyarbekir Kanununda, «şireden alınan kara sığır salgını»nın, Malatya Kanununda, «Sancakbeyleri ile Subaşılının, bir çeşit angarya olan ot ve çeltük ayıklatma âdetinin, yol akçesi»nin, Sofya Kanununda, «harman resmi»nin (önce kaldırılıp sonra konmuştur) «bitat» kabul edilerek ref edildiklerini yukarıda belirttik. Bu hükümlerin uygulan-

(31) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 27, Belge No: 76

(32) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 137, Belge No: 199.

maya konulmasıyla her işlem bitmiş olmuyordu. Zaman içinde ziraatla uğraşan reâyayı rahatsız eden başka «bitat» âdetler de çıkmaktaydı. Zamanın icaplarına göre sürekli gelişen Osmanlı amme hukuku bu tür olaylara da yeni yeni çözümler getirmekteydi. Meselâ; 21 Haziran 1834 (13 Safer 1250) tarihinde Âmit Eyaleti (Diyarbakır) Valisi tarafından Harput Kazası Naibine, Hass Ağa Selim Bey'e, Â'yan Reisi (Şehir Â'yânı) Süleyman Bey'e, Vücuhi Memleket ve İş Erlerine hitaben yayımlanan bir «buyuruldu»da «... Harput Kazasında vâki Hass Karyeleri ve kurahâ-i şâirenin zahîre ve mahsulü hîn-i tâşirde hakk-ı âşardan mâ-ada keyl başına birer ölçek zahîre 'şehnelik' nâmıyla rençberden alınmakta olduğu istima' ve tahkik kılınmış ve **bu keyfiyyet rızâ-yı bâriye mugâyir ve münâfi ve kanûn-ı münifin dahi bi'l-vücuhi hılâfı bulunmuş ve fukarâ-yı râiyyete gadr ve hasâr mûcib bir keyfiyyet olmuş olmağla** fimâ-bâd bu husus-i kabîhenin bi'l-küllîye terkiye hâss ve gayrı kurânın hîn-i tâşirinde hakk-ı âşardan mâ-ada bir dâne ziyade zahîre almakdan ve ol veçhle fukaraya gadri mûcib halden ve vukua getirülmekten hazer ve sarf-ı nazar eyliyesiz...» yasaklama hükmü getirildikten sonra «... Hass karyelerin âşârı harman döğüldükten sonra alınmakta olduğu istima olunub, tarifden müstağni olduğu üzre maiyyetimizde bulunan Asâkir-i Mansûre ve cünûd-ı sâire hayvânât çekerî külliyyetlû samanın dahi lüzûmu olduğuna ve bu cihetle hasılat-ı mezkûre biçilüb demed olduktan sonra mûma-ileyh Hass Ağası marifetiyle yine aşârı hesabı üzere demed alınması müstahsen...» görüldüğü belirtilerek, Hass Ağa Selim Bey'e hitab edilerek «... me'mûr-ı tâşir olduğın hass karyelerinin mahsulü biçilüb demed olduktan sonra **ber-muktezâ-yı kanun keyl başına alına gelen âşâr itibariyle** kaç demedde bir alınmak icab ider ise hakk-ü adl üzere demed ahz ve döğdürüb samanı ve zahîresinin başka başka vaz ve ihâle hususuna dikkat ve ber-muceb-i buyuruldu amel-ü hareket eyliyesiz deyû» denilmektedir⁽³³⁾. Bu örnekte görüldüğü gibi, Erzurum (1519), Malatya (1528), Diyarbakır (1540), Sofya (1525) Kanunnâmelerinin vaz' edilışinden yaklaşık olarak 315 yıl sonra, yine Osmanlı yönetimşinin getirdiğı yeni kanunnâme ile, reâyayı rahatsız eden «bitat» adetlerinin ref edildiğini görmekteyiz. Bu durum, devletin kanun koymada köklü bir geleneğı olduğunu gösterdiği gibi, ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarının kanunnâmelere uyduğunu açıkça göstermektedir.

Kanunnâmelerde, zirâi faaliyetlerin yanında, bölge hayvancılığını koruyan maddelerin olduğunu yukarıda zikrettik. Özellikle Erzurum Kanunnâmesinde «köylü ve şehirlinin 'örü'sü belli meraları ekip koruyamayacakları, herkesin buralardan istifade edebileceğı» hükmü bu konuya kesinlik getirmektedir. Aynı hükmü ehl-i örf ve ehl-i şer' mensuplarının aynen uygula-

(33) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 106, Belge No: 152.

diğını tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ : 1830 (1246) tarihinde Harput'a bağlı Kuzâbâd Nahiyesi'nin Sün köyünde oturan Beğleruşağı tâifesinden Yusuf Hanoğlu Bekir, Hakvirdi Torunu Hakvirdi, Hasan Torunu Yusuf, Ali Oğlu Abdullah ve başkaları Harput Mahkemesine gelerek, yine Harput'a bağlı Gökşân (Görgüşan) köyünde oturan Gülek Oğlu Yusuf Topal Oğlu Hüseyin ve Kakkonun Oğlu Mehmed ve Zeyveli Oğlu Hüseyin, Oğlu Mehmed, Deli Mustafa Oğlu Ali adlı kimseler üzerine dava açarak derlerki : «Elimizde olan Emr-i Âlîde ve hücced-i şer'iyede beyan olunduğu üzre Dügünlü Kaya Yolu, Meşhed, Aşağı Sirt, Kıran Önü Deresi, Hezzâr Deresi Suyu, Dikme Taş, Süleyman Sınırı, Aşağı Çayır, Kara Kaya, Ağ (ak) Sirt Yolu, Bakçecik Başı ve Dügünlü Kaya hududu ile mahdûd olan «... **mezvi kadimden eben an-cedd yaylak ve otlak ve meralarımız olub...**, bu Gökşan (Görgüşan) köylüleri ziraat iderler kendilerine sorularak «muceb-i şer'isini» taleb ediyoruz derler. Gökşan köylülere sorulur ve onlar cevaplarında «... **bâ-izn-i sahib-i arz mutasarrıfuz deyû def-i davâ ...**» ederler. Bu karşılıklı konuşmadan sonra iki tarafta fetvâ-yı şerife müracaat edilmesini isterler. Verilen fetvada: «...mine'l-kadîm mera olan yerler ziraat olunamaz...» denilmektedir. Bu fetvadan sonra belirtilen toprakların mera olduğunu doğrulamak üzere Sün köylü Beyleruşağı ahalisinden şahit istenir. Ahmet bin Mehmet ile Topal Oğlu Mehmet şahit olarak getirilir ve şahitler; «Hududları belirtilen mevzinin 'eben an-cedd' Beğleruşağı'nın merası olduğunu, yazları 3-5 ay çadırlarıyla gidip, hayvanlarını otlattıklarını» beyan ederler. Bu fetva ve şahitlikten sonra belirtilen mevzinin Beğleruşağına ait meralar olduğu, kararına varılarak Gökşan köylülerin ziraat etmeleri men edilir⁽³⁴⁾. Görüldüğü gibi mahkemenin bu kararı kanunnâmelere ve şer'-i şerife aynen uyarak hayvanlar için ayrılan meraların korunması sağlanmıştır. Fakat mahkemenin bu kararı uzun süre devam etmemiştir. Bu mahkemenin bitişinden 4 sene sonra yani 18 Temmuz 1834 (11 Rebiyü'l-Evvel 1250) tarihinde bu sefer Gökşan (Görgüşan) köylü Hasan ve Musa Harput Mahkemesine gelerek, Beğleruşağı köyünden Bekir, Yusuf, Resûl ve Abdullah üzerlerine dava açarlar. Yapılan duruşmada Âmid Valisi Mehmed Reşit Paşa'nın gönderdiği Mübaşir Ağa da hazır bulunur. Biraz daha geniş boyutlu olarak düzenlenen bu davada Görgüşan köylü Hasan ve Musa «...bizim kadimden eben an-cedd cerâ-ı hassamız ve tasarrufumuzda olan kadîm arazilerimizi bundan dört sene mukaddem bu Beğleruşağı karyesi ahâlileri bizim kadîm mezraamızdır diyerek ve hâlâ karyemizden bazı kimesneler üzerine şahid-i zûr (zor) ile sâbit itdirüb bizim tevâtüren şahitlerimiz var deyû cevab eylemişler ise de istima olunmadığından şimdi muceb-i şer'isi matlubları-

(34) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 121, Belge No: 175.

mızdır...» diyerek eski davayı yeniden diriltip, anlaşmazlık konusu mevziyi almak isterler. Mahkeme Beğleruşağı köylülere sorarak cevap ister ve onlar cevaplarında «... bizim kadîm meramız olduğuna sene-i sabıkda hükm-ü hüccet itdürdük...» derler. Bu karşılıklı savunmalardan sonra mahkeme bir yerde yine düğümlenir. İki tarafın da fetvaya müracaat edilmesini istemelerinden sonra, durum fetva makamına sorulur ve; «... fetvâ-yı şerife müracaat olundukda Görgüşan karyesi ahâlilerinin kadîm meraları olub hayvanlarını kadîmen râ'î itdürüb Beğleruşağının merâsı olmadığına tevâtüren ikâme-i beyyine ider ise tevâtürün hilâfına beyyine ikâmet olmaz deyü...» cevap alınır. Bu cevaptan sonra Görgüşan köylü Hasan ve Musa'nın davalarını isbat etmek için şahit istenir. Şahit olarak, getirilen Çönkü-zâde el-Hac Ahmet Efendi, Monla Hasan, Monla Ahmet, Yusuf, Mehmet, Mahmud, Osman, Mehmet, Abdullah, Bekir, Mehmet vb. kimseler; «hududları belli olan mevzi eskiden beri Görgüşan ahâlilerinin merâ-ı hassları olub, hayvanlarını otlatırlar; bizler eskiden beri böyle biliriz, Beğleruşağı köyünün merası değildir» derler. Bu ifadeler üzerine Beğleruşağı köyünün iddiası ref edilerek belirtilen mevzinin Görgüşan köyü ahalisinin mera-ı hassları olduğu hükmüne varılır⁽³⁵⁾. Bu karara dikkat edilecek olursa, mahkemenin verdiği önceki karara uymayarak tam tersi bir sonuca ulaşmıştır. Mahkemenin böyle bir karara varmasında en büyük amil ise, verilen fetvâ-yı şerifedir. Verilen fetva mahkemenin sonucunu etkilemiştir ama, toprak tasarruf biçimini şekillendirmemiştir. Rivâyete göre Görgüşan halkı belirtilen toprakların eskiden beri kendilerine ait olduğu konusunda şahit getirilebilirlerse bu toprakları kazanabilecekleri belirtilmektedir. Yoksa, Osmanlı toprak sistemine direkt olarak bir müdahale yapılmamaktadır. Sadece toprağın el değiştirmesini şahitlik kurumuna bağlayarak konuya çözüm getirmektedir.

Erzurum ve Sofya Kanunnâmelerinde bir reâyanın yerinden kalkıp, başka bir yere gitmesi ve orada 10 yıldan az kalmışsa eski yerine döndürülmesi, 10 yıldan fazla kalmışsa eski yerine götürülmeyip bütün tekâliflerin yeni yerde verilmesi hükmü yer almaktadır. Şer'iyye Sicilleri incelendiği vakit, bu hükümlerin bölgelerde aynen uygulandığını görmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ : Mayıs Başları 1632 (Evâhir-i Şevval 1041) tarihinde Harput'un Norsis Mahallesinde oturan Ülebik veled-i Keşiş adlı zimmî mahkemeye gelerek; «Muzaffer veled-i Palici adlı zimmî, mahallemizde oturur. 30 seneden mütecâviz Havass-ı Humayûn karyelerinden olan Mornik karyesine yerleşti. Bundan böyle biz, Muzaffer orada oturduğu sürece 'İspençe ve Haraç' istemiyeceğiz. Orada verecek» şeklinde beyanda bulunarak, Üle-

(35) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 121, Belge No: 175.

bik adlı zimmînin kendi vergi sahalarından çıktığını, vergilerini eski yerde vermesi gerektiğini belirtmektedir⁽³⁶⁾. Eylül Ortaları 1666 (Evâsıt-ı Rebiyü'l-Evvel 1077) tarihli başka bir sicil kaydında ise durum daha açık olarak sergilenmektedir. Bu tarihte Harput Sancağı Valisinin Kâim-i Makamı olan İsmail Ağa, parekente (dağılanlar) olanları yerinde tesbit etmek amacıyla gönderilen emr-i şerif-i âlişân-ı tatbik etmek amacıyla Mehmed Ağa'yı görevlendirir. Mehmet Ağa, aslen Pertek Kazasına tabi Ribat köyünden olup, hâlâ Harput Kazasında oturan, Bedros veled-i Ester, Ergil veled-i Boğnik ve sair zimmîleri mahkeme-i şer'e ihzar eder ve mahkemede; «... on seneden beri parekente olanlar yerlerine gidüp ve on seneden müteceviz buldukları yerlerde cizye ve ispençe ve avârız ve bedel-i nüzüllerin eda idüp âher tarikiyle rencide olunmaya...» hükümlerini kapsayan fermanı zimmîlere okurlar. Fermanı dinleyen zimmîler verdikleri ifadede; «bizler 15, 19, 20 hatta 22 seneden beri Harput Kazasında oturuyoruz. Cizye, ispençe, avârız ve bedel-i nüzül resimlerimizi de burada veriyoruz» şeklinde ifade verdikten sonra ellerindeki imzalı «temessük»leri ibraz ederler. Bu savunmadan ten sonra mahkeme, «...on seneden müteceviz Kaza-yı Harput'da temekkün eyledikleri için be-hasebi'l kanûn sakin oldukları yerde tekâliflerini edâ eylemelerine tenbih ve âher tarik için muarızadan men...» edildikleri kararını vermiş olduğunu görmekteyiz⁽³⁷⁾. Aynı kanun hükümlerinin 1786 (1200) tarihlerinde Ankara Mahkemesi tarafından da aynen uygulanmış olduğunu görmekteyiz⁽³⁸⁾. Bu örneklerde de ehl-i örf ile mahkemenin kanunnâmelere uyduğu görülmektedir. Osmanlı kanunnâmelerinde toplumun temeli olan aile hakkında çeşitli hükümlerin yer aldığını yukarıda belirttik. Bu konuda Erzurum kanunnâmesinde «dügün edenlerden 'resm-i arûsiye' adı altında bâkirelerden 60 akçe, seyyibelerden 30 akçe alınması», yine «zimmîlerin ayinleri üzere bâkire ve seyyibelere yaptıkları düğünlerde 'arûsiye' resmi dışında hiçbir ücret alınmaması» hükümleri getirilirken, Diyarbekir kanunnâmesinde «bâkire kız er'e varsa 60 akçe, dul avretten 30 akçe 'resm-i arûsiye' alınması, Bozok kanunnâmesinde 'bâkire kızlar nikâhlanırken sipahininin 100 akçe, seyyibe nikâhlanırken nısfı (yani 50 akçe) kadar 'resm-i arûsiye' alınması» hükümleri getirilmiştir. Harput Kadı Sicillerinden aynı kanun hükümlerinin uygulandığını tesbit etmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ: 8 Temmuz 1834 (28 Safer 1250) tarihinde Âmid (Diyarbekir) Eyale-tinden, Harput Naibine, Havass-ı Hümayûn Ağası Selim Bey'e, Â'yân Reisi (Şehir Â'yânı) Süleyman Bey'e, Görevli bulunan diğer ağalara hitaben Har-

(36) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 181, Sayfa No: 28, Belge No: 2.

(37) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 19, Belge No: 2.

(38) Ankara Etnoğrafya Müzesi; Ankara Şer'iyye Sicili; Defter No: 175, Belge No: 180.

put Mahkemesine gönderilen bir buyurulduda «... Harput Kasaba ve Kurâsında mütemekkin reâyanın gerekleri vukû'unda 'arûsâne' namıyla külli-yetlû akçe alınmakta olduğu istimâ ve tahkik kılınmış ve bu keyfiyet reâyâyâ gadr-ü hasâra mûcib olub, hatta bundan mukaddem bu husus zımında sâdır ve tarafımıza vârid olan bir kıta ferman-ı âlîde bu veçhle reâyanın gerdekleri vukû'unda âlâ kâğıt alanlardan otuz ve evsatından yigirmi ve ednâ kâğıd alanlardan on gurus 'resm-i arûsiyye' alınması ve bîkr kızın(ı) er'e viren reâyadan altmış akçe ve seyyibe olur ise otuz ve bîyelerinden on akçe 'resm-i ihzâbiye' er câniblerinden alunub bundan mâ-adâ habe-i vâhîde alınmaması emr-i âli-i mezkûrda tasrih ve beyân kılınmış olmağla imdi bade-ezîn ber-muceb-i emr-i âli bâlâda beyan olunan rûsûmat-ı mah-sûsadan mâ-âda o mâkûle 'gerdek resmi' ve 'nâm-ı âhar' ile 'biveh' reâyadan akçe ahz ile gadri mûceb-i husûs vukû'undan be-gâyet hazer ve mücanebet eyliyesiz...» denilerek «kanûn-ı kâdim, emr-i şerifde ad ve miktarları belirtilen 'arûsiye resmi'nin alınıp, başka ad ve miktarlarda hiçbir surette resim alınarak reâyanın rencide edilmemesi istenmektedir⁽³⁹⁾. Görül düğü gibi, merkezî hükümetin gönderdiği ferman emri, eyalet valisinin yayınladığı buyuruldunun muhtevası, Erzurum, Diyarbakir ve Bozok Kanunnâmelerine aynen uymaktadır.

Erzurum, Alâ-üd-Devle Bey, Bozok kanunnâmelerinde toplumun temelini teşkil eden aile ve zina konusunda çeşitli hükümlerin yer aldığını yukarıda açıkladık. Bu kanunnâmelerde düğün edenlerden alınacak «arûsiye» resimleri yanında aile kurumunun en büyük düşmanı olan zina hakkında da çeşitli cezalar getirilmektedir. Evlenen kişilerden ehl-i örfün «arûsiye» adı altında resim almasına cevaz verirken, zina olaylarının zuhurunda gerekli tahkikatı yapmalarını, zina fiilinin işlenip işlenmediğinin tesbit edilmesi, zina sübut bulmuşsa faillere hat, recm veya para cezalarının uygulanmasını emretmektedir. Aynı hükümlerin uygulandığını Harput Sicillerindeki kayıtlardan tesbit edebiliyoruz. Meselâ: Eylül Başları 1666 (Evâil-i Rebiyü'l-Evvel 1077) tarihinde Harput'a bağlı Sürsürü köyünde oturan ve Şeref-i İslâm ile müşerref olan Ayşe Hatunu, Harput Zâbiti (Şehir Zâbiti) olan Ahmet Beğ Harput mahkemesine çağırarak üzerinde dava açar. Şehir Zâbiti Ahmed Beğ mahkemede; «Bu hatunun kocası İkâm zimmî yaklaşık olarak bir sene önce başka memlekete gitmiştir. Ama şimdi bu hatun hamiledir. Bu kadına sorularak durumun mucib-i şer'îsinin icra edilmesini talep ederim» der. Bu istek üzerine mahkeme Ayşe Hatuna sorarak savunmasını ister. Ayşe Hatun verdiği cevapta; «Hamile olduğum çocuk kocam olan İkâm zimmîdendir.» Fakat bazı kimseler şeriat hilâfına ittifak edip; «hamile olduğum çocuğun başkasından olduğunu» iddia ederek büyük iftirada bulunmaktadırlar. Hiç kimse bana dokunmamıştır. Kocam, İkam zimmîden

(39) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 106, Belge No: 154.

başka kimse bana duhul etmemiştir» diyerek bütün suçlamaları reddeder. Kadının bu ifadesinden sonra mahkeme «kocası yanında bulunmayan hamile kadınlara bu tür isnadların her zaman olabileceği» kanaatiyle hamile çocuğun Ayşe Hatunun kocası olan İkâm zimmiden olduğuna karar verir ve doğacak çocuğun annesi Şeref-i İslâm ile müşerref olduğundan İslâm ümmeti tebasından sayılmasını kararlaştırır⁽⁴⁰⁾. Burada görüldüğü gibi, zina olayının duyulması üzerine, Harput Şehir Zabiti ile mahkeme olaya el koyarak, zinanın sübût edip etmediğini tahkik etmişlerdir. Fakat ehl-i örf ve mahkemenin verdiği bu karar Ayşe Hatunun babası Hazer zimmî ile diğer zimmî komşuları tatmin etmemiş gözükmektedir. Büyük bir ihtimalle Harput Valisi Vezir Paşa'ya «arzuhal» ile başvurarak olayın yeniden tahkik edilmesini istemiş olmalıdırlar ki; Eylül Ortaları 1666 (Evâsıt-ı Rebiyü'l-Evvel 1077) tarihinde (yani 10-15 gün sonra) Harput Valisi Vezir İbrahim Paşa'nın Kâim-i Makamı İsmâil Ağa, bir zina olayı ihbarı üzerine Hasan Ağa'yı Mübaşir tayin ederek durumun tahkikini istemiştir. Hasan Ağa olay yerinde akd-i meclis ederek Harput'a bağlı İğiki köyünde oturan Hazer adlı zimmîyi çağırıp, ifadesine başvurur. Hazer zimmî ifadesinde; «yine aynı köyde oturan Yusuf bin Sefer adlı kimsenin, yakınlarda batıl dinini bırakıp Şeref-i İslâm ile müşerref olan, İkâm zimmî adlı zevci âher vilâyetlerde bulunan kızım Ayşe'ye cebren ve zorla sahib olmuştur. Bundan dolayı kızım hamiledir. Bu çocuk Yusuf'tandır» diyerek durumun aydınlanmasını talep eder. Durum Yusuf'a sorulur ve bu iddiaların hepsini inkâr eder. Bunun üzerine Hazer zimmîden şahit getirmesi istenir. Fakat şahit de getiremez. Mahkeme zinanın sübût bulmadığı ve hâmile olan çocuğun kadının kocası İkâm zimmiden olduğuna hükmederek Hazer zimmîyi men eder⁽⁴¹⁾. Mahkeme sonunda, mübaşir ve mahkeme masraflarının Hazer zimmîye ödetildiğini görmekteyiz⁽⁴²⁾. Yine Nisan Başları 1632 (Evâsıt-ı Ramazan 1041) tarihinde

(40) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 12, Belge No: 36.

(41) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 15, Belge No: 43. Bu ve önceki belgede verilen Sürsürü ve İğiki köyleri ayrı ayrı birer köy olmasına rağmen, zina isnad edilen Ayşe ve kocası İkâm zimmînin adları aynıdır. Kayakın olması nedeniyle, Mahkeme Mukayyid'i bazan Sürsürü, bazan da İğiki köyünün adını kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

(42) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 15, Belge No: 44. Bu olayda zimmîler, Ayşe Hatunun müslüman olmasına, bundan dolayı ailenin müslim ve zimmî olarak karışmasına tahammül edemiyerek böyle bir yola başvurmuşlar gözükmektedir. Çünkü Ehl-i örf mensubu olan Şehir Zabiti ile özel olarak bu iş için gönderilen Mübaşir'in ve Harput Mahkemesinin çok ciddi tahkikatına rağmen bu iddiayı destekleyecek ne bir delil, ne de şahit bulunabilmiştir. Belki böyle bir olay zuhur etmiş, ama isbat edilememiş de olabilir.

Celâli eşkiyalarından olan Halil Bey ve adamları Harput'a bağlı Kesrik köyünü basarak şarap içip, zimmîlerin kadınlarına, kızlarına ve erkek çocuklarına tecavüz ederler. Kadınları zorla kocalarından boşatırlar. Celâli isyanlarının Anadoluyu kasıp-kavurduğu bir ortamda dahi, Harput ehl-i örf mensupları ile mahkeme görevlileri olaya elkoyarak ulema, suleha, nakibü'l-eşraf kâim-i makamı, şehir â'yânı, askerî zümreler, müslim ve zimmî birçok kişinin şahadeti ile bu Celâli şakilerini yargılamayı ihmal etmemiş olduğunu görmekteyiz⁽⁴³⁾. Yine Temmuz Ortaları 1717 (Gurre-i Şaban 1129) tarihinde Âmid Muhafızı Kâim-i Mâkamı tarafından Harput Kadısına hitaben yazılan bir buyurulduda; «Harput'a tabi Haftehaser köyünde oturan Davud Oğlunun kızının hâmile olduğu, bu hamilelikten dolayı öşür gerekip gerekmediği konusunda Görgü köyü ile anlaşmazlığa düşüldüğü, sonra hamileliğe son verildiği yolunda tahrirler (ihbar arzuhali) aldığını belirttikten sonra, mahkemece, olayın özel olarak yerinde tahkik edilmesi, zina veya hamileliğe son verme gibi ölüm olayı son bulmuşsa, durumun tesbit edilmesi, sonuçta tahakkuk ettirilecek «dem-i öşr»ünün (kan parası, kan cezası) kanun üzre alınması» istenmektedir⁽⁴⁴⁾. Görüldüğü gibi bu uygulamalarda, ehl-i örf mensuplarıyla mahkeme görevlileri kanun hükümlerine aynen uymuş gözükmektedirler. Kanunnâme hükümleri gereğince, sübût bulan suçlardan alınması gereken ceza paralarının miktarları kesin olarak belli değil ama, ehl-i örf ile ehl-i şer' mensuplarının kanunnâme hükümlerini uygulamadaki dikkat ve başarıları ortadadır.

Osmanlı Kanunnâmelerinde kişilerin mal ve can güvenliğini sağlayan çeşitli hükümlerin olduğunu yukarıda belirttik. Bu hükümlerin, şer'î ve örfî kurumlar tarafından nasıl uygulandığını sicillerden takib etmemiz mümkün olmaktadır.

Erzurum, Ala-üd-Devle Bey ve Bozok Kanunlarında baş yarana, kulak-burun kesene, göz çıkarana, diş çıkarana, kol-bacak kırana, bıçak ve hançerle yaralayana, sopa ile yaralayana ve en son olarak da öldürene, duruma göre «kisas»a müstehak olana «kisas» cezasının verilmesi, sulh yapılmasına müstehak ise sulh edilmesi, «diyet»e müstehak ise diyet cezasının verilmesi, bunlardan başka, kişilerin malî gücüne göre çeşitli miktarlarda «cürüm» alınması emredilmektedir. Sicillerde bu tür hükümlerin uygulamalarını bulabiliyoruz. Meselâ: Eylül Başları 1666 (Evâil-i Rebiyü'l-Evvel 1077) tarihlerinde Harput'a bağlı Han İbrahim Beşe köyüne Zeyve Aşiretinden göçer tâifesi gelir. Aşiretten bazıları koyunları ile bu köyün ekinlerini yayarak ziraat âletlerini de kırarlar. Bunun üzerine köylülerden

(43) Harput Şer'iyye Sicli; Defter No: 181, Sayfa No: 10, 11, 12, Belge No: 2,1,1.

(44) Harput Şer'iyye Sicli; Defter No: 398, Sayfa No: 160, Belge No: 307.

bazıları duruma müdahale edince aşiretten 40-50 kişi silahlı-bıçaklı köylülere saldırırlar ve Ali bin Hamza'nın Oğlu Mustafa ile 3-4 kişiyi sopa, hançer ve kılıç darbeleriyle çeşitli yerlerinden yaralarlar. Bunun üzerine köylüler Harput Mahkemesine müracaat ederek yardım isterler. Mahkemeden Nâib Mevlâna es-Seyyid Hüseyin, Yunus Çelebi ile Şehir Zabiti Ahmet Bey olay yerine giderek akd-i meclis kurup duruma elkorlar. Köylülerden yaralı olanların yaralarını ve büyüklüğünü gördükten sonra tek tek ifadelerini alırlar. Daha sonra suçlu olan Zeyve Aşireti mensuplarını da dinledikten sonra şahitlerin şahadetine başvururlar. Bu şekilde gerekli soruşturmayı yaptıktan sonra aşiret mensuplarının suçlu olduğu hükmüne varılarak mahkeme bitirilir⁽⁴⁵⁾. Yine Eylül Başları 1666 (Evâil-i Rebiyü'l-Evvel 1077) tarihinde Harput'a bağlı Herdi Aşiretinden Haydar bin Hamza'nın çobanını, Helezür köylü Demir ve İshak Oğlu ve Ali bin Mehmet ve Köse Ömer ve Kuloğlu Halil sol böğründen hançer ile yaralarlar. Mahkemeden Mevlâna Hüseyin ve Şehir Zabiti Ahmet Bey olay yerine giderek akd-i meclis ederler. Önce yaralanan Çoban Osman'ın sol böğründeki yarası görülür, daha sonra mazlum ve suçlular dinlenir. Bu arada yaralıyı muayene eden tabib, yara hakkında mahkemeye bilgi verir. Mahkeme sonucunda saldırganlar suçlu bulunur⁽⁴⁶⁾. Belgelerin sonunda saldırganlara ne tür cezaların verildiği kesin olarak belirtilmemiş ama, ağır bir ceza ile tecziye edildikleri de muhakkaktır.

Bazan darp edilen kişi, eğer ölürse katilinin belli olması, katilden «dem ve diyet» parası istenmesi amacıyla Sicillere kayıt düşürtebiliyordu. Meselâ; Temmuz Başları 1717 (Gurre-i Şaban 1129) tarihinde Harput'a bağlı Kesernik (Kesrik) köyünde Fatma binti Hasan adlı kadın, şahitler huzurunda Pehlivan Mehmed Beşe ibni İbrahim'i kendine vekil tayin ederek Harput Mahkemesine gönderiyor. Vekil Pehlivan Mehmed Beşe mahkemeye gelerek; «bundan 2 gün önce vekili olduğum kadını kendi evinde Yusuf bin İvaz adlı kişi kesek (taş halindeki sert toprak) ile sol gözü üstüne, taş ile iki omuzlarına vurarak darp ve mecruh etmiştir» diyerek mahkemenin olay yerine giderek gerekli keşfin yapılmasını ister. Bu istek üzerine mahkemeden Mevlâna Ahmet Efendi ibni el-Hac İbrahim Efendi gönderilir. Mevlâna Ahmed Efendi olay yerine vardıktan sonra bir grup müslümanla akd-i meclis ederek darp edilen kadının evine varırlar. Vekil Pehlivan Mehmed Beşe'nin belirttiği gibi, sol gözü üzerinde ve iki omuzlarına vurulan darbin izlerini görürler. Daha sonra mazlum ve mağdur durumda olan kadının ifadesi alınır. Fatma Hatun ifadesinde : «Belirtilen Yusuf bin İvaz beni darb

(45) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 22-23, Belge No: 63,64,65.

(46) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 78, Sayfa No: 15, Belge No: 45.

ve mecruh edip firar etti. Beni darpeden Yusuf'dur. Eğer bu darbelerin te-siri ile ölürsem 'dem ve diyetim' Yusuf'tan talep edilsin. Köy halkından olan hiç kimseden şikâyetçi değilim» diye ifade verir. Daha sonra bu ifa-deler getirilerek Sicil'e kayıt edilir⁽⁴⁷⁾.

Bazan bu tür darp olayları sadece soruşturma ve tescil şeklinde kal-mayıp, mağduru koruyucu kesin sonuçlar da getirebiliyordu. Meselâ : 2 Ka-sım 1824 (10 Rebiyü'l-Evvel 1240) tarihinde Çarsancak (Pertek, Sağman, Keban ve Mazgirt Kazaları) reâyasından Serkiz zimmînin Oğlu Uret zimmî kazaen Harput'ta oturan Paçacı Ciran(?) adlı zimmî kimse ta-rafından darp ve mecruh edilir. Olaya elkoyan mahkeme, mağdurun maddî kaybını önlemek, bir çeşit suçluyu da cezalandırmak için, suçlunun 2 Ka-sım 1824 tarihinden itibaren yevmî bir gurusu mağdur Uret zimmiye ver-mesini kararlaştırır⁽⁴⁸⁾. Sicillerden bu tür olayların çok çeşitlerini bulmak mümkün olmaktadır⁽⁴⁹⁾. Görüldüğü gibi, ehl-i örf mensupları ile mahkeme görevlilerinin uygulamaları kanunnâme hükümlerine aynen uymaktadır.

Bazan, her anlaşmazlık darp veya yaralama ile son bulmayarak ölümle sonuçlanabilirdi. Bu takdirde gerek Osmanlı Kanunlarında gerekse İslâm Hukukunda sebepsiz yere adam öldüren kişi için «kisas» cezası, eğer kı-sas gerekmiyorsa sulh edilmesi veya «diyet» cezası gerekiyorsa «diyet» verilmesi istenmektedir. Biz, Harput ve Ankara Sicillerin üzerinde yap-tığımız çalışmalarda kisas cezasına rastlamadık. Ama daha çok sulh edil-mesi veya «diyet» alınması şeklindeki uygulamalara rastlamamız mümkün oldu. Meselâ : Eylül Sonları 1632 (Evâsıt-ı Rebiyü'l-Evvel 1042) tarihinde Harput'a bağlı Barçıkân köyünden Hızır bin Abbas adlı kimse, Alıncak kö-yünün topraklarında, Alıncak köyünde oturan Şaban bin İvaz tarafından ba-şına hançer vurularak öldürülür. Bunun üzerine maktül Hızır'ın babası Ab-bas ve kardeşi Hacı kendileri adına, maktülün yetim kalan çocukları Ali, Hacı, Ferruh ve Musa adına Derviş Beşe bin Yavuz vesayeten Harput Mah-kemesine müracaat ederek, kâtil Şaban üzerine dava açıp «dem ve diyet» parası isterler. Yapılan duruşmada, olay kâtil zanlısı Şaban'ın vekili Mah-mut Ağa'ya sorulur ve Mahmud Ağa verdiği ifadede maktül Hızır'ı öldür-mediyini iddia ederek suçlamayı red eder. Fakat, maktül tarafı durumu is-bat edecek şahitler de getiremez. Bunun üzerine köylülerden araya giren kimseler iki tarafı «diyet» vermek konusunda sulh ederler. Yapılan anlaş-maya göre kâtil Şaban ve arkadaşı Cebeci Bekir Beşe maktül tarafından 50 ufak davar (koyun-keçi), 12 karasığır, bir kısrak, bir at, bir kara kılıç,

(47) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 159, Belge No: 304.

(48) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 398, Sayfa No: 159, Belge No: 207.

(49) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 392, Sayfa No: 38,42,44,45,47,48,59,70, 72,73, Belge No: 88,90,91,97,101,103,107,110,130,160, 164,166,168.

11 kazan, 10 sarık, 11 kuşak ve 25 riyali guruş vermeyi kabul ederler. Maktül tarafı bu emval ve eşyayı aldıktan sonra, mahkemede, bundan sonra kâtil Şaban ve arkadaşı Bekir Beşe'den alacak hakları olmadığını beyan ederek davayı sona erdirirler⁽⁵⁰⁾. Yine, Temmuz Ortaları 1666 (Evâsıt-ı Muharrem 1077) tarihli başka bir belgede, Harput'a bağlı Zeyve köyünden Şeyh Emir bin Hasan kendi tarafından asaleten, kardeşi İbrahim ve Validesi Güllü tarafından vekâleten Harput Mahkemesine gelerek, yine aynı köyden Muhammed bin Cano, Ali, Seydi ve Ali adlı kimseler üzerine dava açarak derki; «Bu kimseler bundan 7 sene önce bir olup babam Hüseyin'i katl ettiler. 'Dem-ü diyet deyni' (kan parası) üzerinde kaldı taleb ederim» diyerek hakkını ister. Olay üzerine araya giren müslümanlar, tarafları 'diyet' konusunda anlaşırlar. Kâtil Muhammed ve arkadaşları Maktül Hüseyin'in Oğlu Şeyh Emir'e 60 guruş, bir at, bir kılıç ve hududları belli bir kıta susuz tarlayı «diyet» parası olarak vermeyi kabul ederler. Maktül tarafı bu emval ve eşyayı aldıktan sonra davadan vazgeçerek mahkemeyi bitirirler⁽⁵¹⁾. Bazen bu tür öldürme olaylarında kasıt olmayabiliyordu. Bu gibi durumlarda maktülün vârisleri «dem ve diyet» parası talep ederse yine mahkeme bu paranın vreilmesi doğrultusunda karar veriyordu. Meselâ : Mayıs Sonları 1847 (Evâil-i Cemaziye'l-Âhir 1263) tarihinde Kemah Kazasına tâbi Kömür köyü halkından olan Hasan bin Musa sopa ile öldürülür. Maktülün varisleri olan annesi Ayşe, kız kardeşi Fadime ve Ümmü Gülsüm, erkek kardeşleri Mustafa adlı kimseler Harput Mahkemesine gelerek, yine aynı köyde oturan Mustafa bin Selim üzerine dava açarak derlerki; «Varisi olduğumuz kardeşim Hasan'ın 'sağ kulağı tozuna' (kulak arkası) hataen vurup ve ondan müteessir olarak ölmüştür. Şeriatin (kanunun) uygulanmasını talep ederiz» derler. Bu istek üzerine kâtil Mustafa bin Selim'e sorulur. Mustafa mahkemede verdiği cevapta; «Bizce bilinen mevzide Hasan ile keklik avlarken, aramızda niza çıktı. Bu nedenle hafifce üzerine değnek attım. O da hataen sağ kulağı tozuna dokundu ve bu şekilde ona vurdum. Bu darp etkisiyle öldü» diyerek olayı ikrar ve itiraf eder. Bu cevaptan sonra mahkeme «diyet-i kâmile»nin icap ettiği hükmüne varır. Fakat kâtil ile maktülün birbirlerine ammi-zâde (amca çocuğu) oldukları, kâtlin fakir ve perişan olması, kâtil ile maktül vârislerinin aralarında sulh olmaları gibi nedenlerle «diyet parası» 1500 guruşa indirilir ve bu para mahkeme tarafından maktül vârislerine taksim edilir. Bu şekilde sonuçlandırılan davanın mahiyeti ve sonuncu bir «ilâm» ile İstanbul'a bildirilir⁽⁵²⁾. Görüldüğü gibi, Tanzimat sonrasına ait olan bu uygulama şekli de kanunnâme hükümlerine uygunluk göstermektedir.

(50) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 181, Sayfa No: 102, Belge No: 1.

(51) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 278, Sayfa No: 20, Belge No: 56.

(52) Harpu tŞer'iyye Sicili; Defter No: 392, Sayfa No: 38, Belge No: 89.

Haklaştırma kurumlarında, hakkın yerini bulabilmesi için, şahitlik kurumunun önemi çok büyüktür. Bu amaçla Osmanlı Kanunnâmelerinde yalancı şahitliği önleyen çeşitli hükümler yer almaktadır. Alâ-üd-Devle Bey ile Bozok Kanunnâmelerinde «yalan yere tanıklık edenlerin rüsvâ-yı âlem için yüzlerine kara dürtülmesi» hükümleri yer almaktadır. Osmanlı mahkemelerinin bürokratik yapısı tahlil edilecek olursa, bu hükümlere uyulduğu açıkça görülebilecektir. Mahkemelerde yapılan çeşitli duruşmalarda davalı ve davacılar çeşitli iddialarda bulunarak hak istemektedirler. Hakkın yerini bulabilmesi için, mahkemenin başı olan kadının, «**udül-i ikrâr, ricâl-i müsliminden**» veya sadece '**udül-i müslimin**'den (Adaleti ikrar eden müslümanlardan) olan kişilerin şahit olarak getirilmesini istemekte, mahkeme sonunda da şahitlerin, beyanlarının 'hayyiz-i kabulde vaki' olması şartıyla mahkeme sonucuna gitmekteydi⁽⁵³⁾. Eğer, şahitlerde doğruluk, dürüstlük, müslümanca ibadete devam etme, hakkı savunma, kötülüklerden uzak durma vb. gibi istenilen vasıfların dışında, yalancılığı, sahtekârlığı, irtikâba tevessül etmesi, fasık olması, müslümanca ibadete devam etmemesi, resmî görevli ise şer'i-i şerif ve kânun-ı münife uyması, usulsüz kararlar vermesi, rüşvet alması vb. gibi özelliklere sahip olan kişilerin mahkemede şahitlikleri geçersiz sayılıp, bunların isimleri Sicil-i Mahfuz'a kayıt ediliyordu. Meselâ : 6 Eylül 1847 (25 Ramazan 1263) tarihinde Harput Mahkemesi Kâtibi olan Molla İsmail'in irtikâbı görülmesi, hâkimden izinsiz kararlar verdiği, iftira edip akçe aldığı, kanunsuz olarak mahkemelerden akçe aldığı, bir vakit namaz kıymayarak fıskının zâhir olduğu, hakimlerin ve halkın kendisinden nefret eder olduğu vb. gibi nedenlerle mahkeme kâtipliğinden tard edilerek cezalandırıldığı ve bundan sonraki kadı ve nâiblerin bu kişiyi kâtibliğe alarak fitneye sebep olmamaları için de Nâib Süleyman Salim Efendi tarafından Sicill-i Mahfuza kayıt düşüldüğü görülmektedir⁽⁵⁴⁾. Bu uygulama bir çeşit resmî görevliyi cezalandırma yöntemidir ama, bu tür kişilere karşı Osmanlı Mahkemesinin tavrını da ortaya koymaktadır. Eğer şahitliği ve vekâleti geçersiz olanlar resmî sıfat taşımıyorsa onların isim listeleri Sicill-i Mahfuz'un (Şer'iyye Sicili, Kadı Sicili) başına veya uygun bir yerine kayıt ediliyordu. Meselâ : 19 Eylül 1847 (8 Şevval 1263) tarihinde Süleyman Sâlim Efendi Harput Nâibidir. Nâib Süleyman Salim Efendi Kürd Munzur Beğ ve başkalarının tahkikatı sonucunda şahitliği ve vekâleti kabul olunmayan kişilerin isim listesini tesbit ettirir. Bu listeyi kendisi de inceleyip emin olduktan sonra Sicill-i Mahfuza kayıt ettirir. Bu listede Seyyid Oğlu Hafız, Tellak Oğlu Hafız, Çiçek Oğlu Ahmed, Ayvaz Oğlu Memo, Ebu Tahirli Oğlu Hafız, Hasan Hüseyin Oğlu Molla Mehmed,

(53) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No:278, Sayfa No: 22-23, Bel. No: 64,65 vd.

(54) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No:392, Sayfa No: 66, Belge No: 146.

Hörsenekli Molla İbrahim olmak üzere 7 kişinin adı sicile yazıldıktan sonra, isimleri altına «... işbu merkûmânın dahi tezvîrât ve telbisâtı beyne'l-ahâli-i şuyu' bulub ve inde'l-hâkim zâhir olduğundan bunların dahi şehâdetleri makbul olmayûb vekâletlerinde hilâf ve gayr-i mesmû' olduğundan Sicill-i Mahfuz'a kayd olunmuşdur...» ibaresinin düşüldüğü görülmektedir⁽⁵⁵⁾. Hemen bu belgenin altına Poyrazlı Deli Veli, Karındaşı Abdullah, Sipahi'nin Oğlu Müto, Terzi Yakub, Nalçacı Oğlu Hafız, Kahveci Emin Oğlu Osman, Alma İbo'nun damadı Ömer, Toplu Oso'nun (Osman) Oğlu Ömer olmak üzere 8 kişi adı daha yazılarak, bu isimlerin altına «...yalan şehâdet idüb tezvîrât idenlerin esâmîleri işbu Sicill-i Mahfuz'a kayd olunmuşdur...» ibaresi düşülerek tescil edilmiştir⁽⁵⁶⁾. Görüldüğü gibi, Kanunnâme hükümleri, haklaştırma kurumunun başı olan Kadı (Nâib, Hâkim) tarafından titizlikle korunmakta, mahkemeyi yanıltan, hakkı sahibine verdirmeyen, mahkemenin icrasında umulmadık çarpıklıklarla haksızlıklara neden olan yalancı şahitlik kurumu kapısı sıkıca kapatılarak, hakkın doğru tecelli etmesi istenmiştir. Böyle bir uygulamanın, amme hukuku açısından çağına göre mükemmel bir sistem olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Mahkemesi, kanunnâmelerde belirtilen «yüzüne kara sürüle» hükmüne aynen uymamıştır ama, yalancıların şeceresini sicile yazıp tescil etmek suretiyle, bürokrasi ve tarihin cezalandırmasını sağlamıştır. Kanımızca bu ceza daha büyük olmalıdır.

Sonuç

Buraya kadar, Osmanlı Kanunnâmelerinin vazedilmesinden önce, bölgelerin idaresinde kullanılan eski kanunlar, Osmanlı Kanunnâmelerinin hazırlanışı ve kanunnâmelere tesir eden unsurlar, Erzurum Kanunnâmesinin çeşitli özellikleri ve kanunun bazı Osmanlı Kanunları ile mukayesesi ile Osmanlı Kanunnâmelerinin uygulanması konuları üzerinde ayrı ayrı durduk.

Türk-İslâm geleneğini bünyesinde barındıran Osmanlılar, kaynağını Kur'an, Hadis, İcma ve Kıyastan alan İslâm Hukuku ile kaynağını Türk idarecilik geleneği ile fethedilen yerlerde karşılaşılan vergi toplama, tarh ve tevzi usullerinden alan örfî hukukla idare edilmekteydi. Aile, miras, nafaka, alım-satım, vekâlet vb. gibi bazı konularda İslâm Hukuku tam olarak hâkim olurken, idarecilik, askerî faaliyetler ile maliye konularında örfî hukuk hâkim olmaktaydı.

(55) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 392, Sayfa No: 66, Belge No: 147.

(56) Harput Şer'iyye Sicili; Defter No: 392, Sayfa No: 66, Belge No: 148.

İmparatorluğun değişik yerlerinde uygulanan çeşitli kanunlar tahlil edildiği zaman, birbirlerinin aynı veya birbirlerini değişik biçimlerde tamamlayan hükümlere rastlanılmaktadır. Yine değişik bölgelerde kurulan çeşitli Türk-İslâm Devletlerinin Kanunnâmeleri ile Osmanlı Kanunnâmeleri incelenecek olursa birbirlerinin aynı veya çok az farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durum, adları ve kuruldukları yerler ne olursa olsun, Türk Devlet anlayışında kanun koyma, insan topluluklarını kanun kuvvetiyle idare etme anlayışının olduğunu yani «hukuk devleti» prensibinin her zaman var olduğunu göstermektedir.

Mukayese ettiğimiz birçok kanunnâme hükümlerinin, eyalet ve sancaklarda ehl-i örf ve ehl-i şer' mensupları tarafından aynen uygulanması, yasa-yetkisini kullanan merkezî hükümet ile taşra yönetimi arasında sıkı bağ olduğunu, kanun koyucunun vazettiği hükümlerin kâğıt üzerinde kalmadığını, toprak tasarrufu, vergi tarh ve tevzi' usülleri, cürüm ve cinayet, evlenme, zina etme, şahitlik vb. gibi konularda müslim ve zimmî, köylü veya şehirli, zengin veya fakir, rütbeli veya rütbesiz kişiler arasında eşitçe, çarpılmadan uygulandığını göstermektedir. Bu uygulamalar, çağına göre karmaşık, ama mükemmel bir devlet yapısı kuran Osmanlıların «hukuk devleti» prensiplerine sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını göstermiş olmaktadır.